

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑԸ (1720-1730 ԹԹ.)**

ԲԱԼԱՅԱՆ Վ. Ռ.

Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը ռուսական դիվանագիտության համար 1720-ական թվականներին ձեռք բերեց հատուկ նշանակություն: Այս ընթացքում Պետրոս Առաջինի արքունիքում լրջորեն քննարկվում էր Կասպիական արշավանքի ծրագիրը, որտեղ առաջնային դեր էր վերապահվում Արցախի մելիքներին: Մյուս կողմից էլ լեզգիների մշտապես կրկնվող արշավանքներից, թուրք-պարսկական բռնաճնշումներից տուժած արցախահայության և մահմեդական խաներից հալածական մելիքների մեջ դեռևս կենսունակ էր հյուսիսի մեծ հարևանի օգնությամբ երկրի փրկության ծրագիրը: Արտաքին քաղաքականությանն առնչվող փաստաթղթերից մեկում ասվում է. «Անհրաժեշտ է պաշտպանել քրիստոնյաներին, հայերին, վրացիներին և մյուս բարյացակամ ժողովուրդներին... նրանց մեջ մեր հավանական օգնության հույսը չփարատելու համար»¹: Արցախի մելիքները նորից լծվեցին հայկական պետականության վերականգնման գաղափարին: Պետրոս Առաջինին հասցեագրված նամակում (1721 թ.) Գանձակի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը խոսում է ռուսաց ցարերի խոստումների մասին, նշում, որ Արցախի մելիքները և ռազմիկները հույսով սպասում են ստանալու այդ օգնությունը²:

Դադստանի լեռնականների մեծաքանակ զորքերը 1722 թ. գարունը բացվելուն պես, անցնելով Ճորա Պահակը, ավերեցին վաճառաշահ Շամախի քաղաքը և հայտնվեցին Արցախում³: Այս անգամ լեզգիների առաջ երկիրը անպաշտպան ու անպատրաստ չէր: Լեռներում ամրացած կանոնավոր և վարժեցված զորքը Ջրաբերդի շրջակայքում արժանի հակահարված հասցրեց թշնամուն: Դրա մասին է վկայում նաև Դարաբադի չորս մելիքների նամակը Պետրոս Մեծին. «...մեկ տարի է որ երկիրս Աղուանից գերի է ձեռքս լազգոց, նո- քայ կոտորելին և եսիրն տանելին, ետ մնացածն տեղոյս բռնակա-լաց թուրքերն այրելով, խորովելով հարկս բահանջին ամենն թախտու թալան յափշտակելին, և մերումս անճար մնալով ծեռս տվաք միմեանց, ես ծառայից ծառայ Եսայիս և այր ոմն շրվան անուն, ևս սարգիս անուն որ այս երկուքս ի չարապերթու (Ջրաբերդ - Բ. Վ.) են, ես Եսայիս Պարտայու և մելիք Յովսեփ ի գանձայու, միմեանց ծեռ արկաք Ժ (10) և ԺԲԴ (12000) մարդ ժողովեցանք, պատերազմ մտանք կամ թե լազկոյ հետ կամ թե տանս Աղուանից

¹ Сборник Императорского русского исторического общества в 148 томах, т. 55, СПб., 1886, с. 126.

² Армяно-русские отношения, т. II, ч. I, Е., 1864, с. 383.

³ Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Ե., 1973, էջ 119:

թուրքաց հետ, ամուր ծայրս քարանց սըղնադ կապեցանք ի մեծի թագաւորիդ սուրդ աղօթին շատ կոտորումն և յաղթութիւն եմք առեալ ի վերայ թուրքաց...»⁴։ Ավարառու լեռնականները նահանջեցին դեպի Կուրի ձախափնյակը և այլևս չհամարձակվեցին երևալ Ղարաբաղի կողմերում։ Հյուսիսային լեռնականների դեմ ինքնապաշտպանության գործը տարերայնորեն վերածվում էր պարսկական իշխանության դեմ ուղղված ժողովրդագատագրական շարժման։ Դրա ղեկավարները ժամանակին այս երևույթի մեջ նշմարում էին հայոց ազգային հանգած իշխանության «նոր նորոգում»⁵։

Արցախի հայկական ինքնավարության տեղական մարմինների ազատագրական ոգորումները համընկան Պետրոս Մեծի հայտնի Կասպիական արշավանքի հետ։ Ռուսաստանը հետամուտ էր իրանական մետաքսի ամբողջ արտահանությունը Թուրքիայի ցամաքա- յին ճանապարհներից շրջելու Դնեպրի, Կասպից ծովի և Վոլգայի ջրուղին ու գրավելու Պարսկաստանի ծովափնյա նահանգները։ Դա հնարավոր դարձավ, երբ Հյուսիսային պատերազմը մոտեցավ իր ավարտին։ Իրավիճակը հրամայական էր, քանի որ Օսմանյան Թուրքիան, օգտագործելով Իրանի ծանր դրությունը, իրեն հայտարարում էր Անդրկովկասի և Ատրպատականի «օրինավոր ժառանգորդը»՝ սպառնալով զինակալել Սեֆյանների տիրազրկված երկրամասերը։

Նախորդ փուլերում սկզբնավորված և ամրապնդված հայ-վրաց-ռուսական ռազմաքաղաքական դաշինքը դիվանագիտական ոլորտից անցավ որոշակի գործողությունների ասպարեզ՝ նպատակ ունենալով Այսրկովկասն ազատագրել և Ռուսաստանի հովանավորությամբ ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն։ Համաձայն Պետրոս Մեծի հանձնարարականի՝ հայ-վրացական միացյալ ուժերը ռուսների հետ հանդիպելու էին Շիրվանում։ Այդտեղ էին շարժվում ռուսական զորքն ու նավատորմիդը։ Հայ և վրաց ռազմական ուժերի հանդիպումը տեղի ունեցավ Գանձակի մոտ՝ Չոլակ գյուղում 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին։ Հայկական 10-հազարանոց ընտիր զորքը գլխավորում էին Եսայի կաթողիկոսը և Ավան, Շրվան, Շահնի ու Մարուխան հարյուրապետերը։ Եսայի կաթողիկոսը հայտարարեց, որ հայերը իրենց հոգիները, զավակներին և ունեցվածքը ի սպաս են դնում սկսած գործին⁶։ Սակայն ռուսաց և վրաց-հայկական զորքերի նախատեսված հանդիպումն ու միավորումը չիրականացան։ Պատմագիտության մեջ այն թյուր կարծիքն է տիրում, թե իբր միջազգային դրության լարվածության խորացումը, մյուս կողմից ռուսական նավերի խորտակվելն ու վնասվելը, պարենի և զինամթերքի հսկայական կորուստը, հիվանդություններն ու մարդկային զոհերը դժվարացրին արշավանքի

⁴ Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, с. 341.

⁵ Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոյ յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 58։

⁶ Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1882, էջ 45-49։

ողջ ծրագրի կենսագործումը⁷: Մինչդեռ իրականում Պետրոս Առաջինի օրոք ողջ Այսրկովկասն ու մասնավորապես Ղարաբաղի գրավման, առավել ևս ազատագրման մասին մոտակա ծրագիր անգամ չկար: Խնդիր էր դրված նվաճել մետաքսառատ մերձկասպյան շրջանները, որի կարիքն անչափ զգուս էր Ռուսաստանի նոր ձևավորվող մանուֆակտուրային արտադրությունը: Ռուս հեղինակները ժամանակին նկատել են, որ Պետրոս Առաջինի հիմնական նպատակն էր Ռուսաստանի գերիշխանությունը տարածել Կասպից ծովի վրա, որը Եվրոպյան Ասիայի հետ կապող միջանկյալ օղակ կդառնար⁸:

Ռուսական արքունիքը ծրագրել էր նվաճել մինչև Կուր գետը: Այնուհետև գետի ակունքներում կառուցել խոշոր առևտրական քաղաք, որը հայ, վրացի, պարսիկ և հնդիկ առևտրականների համար կդառնար հավաքատեղի: Այստեղից էլ ճանապարհը կձգվեր մինչև Աստրախան⁹: Այդ մտադրությունների մասին 1722 թ. սեպտեմբերին Պետրոս Առաջինը բաց տեքստով հայտնում է նաև Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Ի. Նեպլյուսին. «Մեր գործերը Վրաստանով և Հայաստանով անցնող Թուրքիայի սահմաններին չեն մոտենա և միայն Կասպից ծովի առափնյա շրջանները կմտնեն, որի մասին քեզ հանձնարարում ենք Բարձր Դռանը հավաստիացնել»¹⁰: Այդ ծրագրերը կյանքի կոչելու նպատակով 1725 թ. հոկտեմբերի 23-ին Գաղտնի խորհուրդը որոշում է. «Կուր գետի ափին հիմնավորվել և այդ նպատակով մի քանի ամրոց կառուցել»¹¹: Վերոհիշյալ ծրագրերից զատ՝ Պետրոս Առաջինը մերձկասպյան առափնյա շրջաններով հետագայում Հնդկաստան հասնելու գաղափարն էր մոտտում: Այդ առթիվ նա գեներալ Մատյուշկինին գրել է. «Բարուն մեր բոլոր գործերի բանալին է»¹²:

Ընդհանուր առմամբ, ցարական արքունիքի նվաճողական չափից ավելի հավակնոտ ծրագրերը ինչ-որ մի տեղ վնասում էին արցախահայությանը: Այդ ծրագրերը, մյուս կողմից, լրջորեն անհանգրստացնում էին ոչ միայն Պարսկաստանին և Թուրքիային, այլև նրանց հովանավոր Անգլիային: Այս երկրի գործակալները շահին և սուլթանին տազնապալի լուրեր են հաղորդում, թե Պետրոս Առաջինը նպատակ ունի նվաճել Հայաստանը, Վրաստանը, Պարսկաստանը՝

⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 148, Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа, ч. 1, СПб., 1869; Соймовов Ф. И. Описание Каспийского моря, СПб., 1763; Комаров В. В. Персидская война 1722-1725 гг., М., 1845; Соловьев С. М. История России с древнейших времен, т. 18, М., 1867; Нечаев В. В. Внешняя политика Петра Первого (Три века, т. 3, М., 1912); Мельгунов Г. В. Поход Петра Великого в Персию (Русский вестник, т. 110, 1874); Лыцев В. Персидский поход Петра 1722-1723 гг., М., 1951.

⁸ История человечества, под общей редакцией Г. Гельмольта, т. V, Юго-Восточная и Восточная Европа, СПб., 1905, с. 566.

⁹ Голиков И. И. Деяние Петра Великого, т. 8, М., 1948, с. 263-264.

¹⁰ Архив внешней политики России, ф. СРТ, 1722, д. 4, с. 56.

¹¹ Зевакин Е. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII в. (Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, N 5, с. 15).

¹² Абдулаев Г. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 15.

հետագայում Հնդկաստան մտնելու ակնկալիքով: Նման պայմաններում Պարսկաստանը և Թուրքիան նախահարձակ եղան:

Շահը Վախթանգ VI-ին գրկեց Քարթլիի գորահրամանատարի պաշտոնից ու մեղադրեց «դավաճանության» մեջ: Նրա փոխարեն շահը իրեն դրածո էր դարձրել Կախեթի թագավոր Կոստանդինին, որն ընդունել էր մահմեդականությունը (Մահմուդ-Ղուլի անունով), հայտարարվել նաև Երևանի, Գանձակի, Ղարաբաղի բեկլարբեկ և հրաման ստացել՝ պարսից զորքով գնալ Վախթանգի դեմ և գրավել Թբիլիսին: Թողնելով Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ Վախթանգը ստիպված անցավ Ռուսաստան:

Առավել նպատակային էր գործում Թուրքիան: Բարձր Դոան հրահրմամբ Դադստանի տիրակալ Դավուդ խանը ապստամբում է Ռուսաստանի դեմ: Նմանօրինակ խառը իրավիճակից օգտվելով՝ 1723 թ. ամռանը թուրքերը, շրջանցելով Ղարաբաղը, մտնում են Վրաստան: Թբիլիսին գրավելուց հետո 1723 թ. հոկտեմբերին թուրքական 80-հազարանոց զորքերը Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի Գանձակ: Քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցում էր Արցախի սղնախների մարտական ուժերի մի մասը: Թուրքական զորքերը պարտություն կրեցին և նահանջեցին՝ Գանձակի պատերի տակ թողնելով հազարավոր սպանվածների: Դեռ ավելին, հայ զինվորականության պահանջով Իբրահիմ փաշան ազատ արձակեց քաղաքի շրջակա գյուղերից գերեվարված հայերին: Ականատես լինելով հայկական բանակի մարտունակությանը՝ Իբրահիմ փաշան Ավան հարյուրապետին հակապարսկական և հակառուսական ճակատ ստեղծելու առաջարկություն արեց: Հայերը մերժեցին:

Ստեղծված պայմաններում հավաստի տեղեկություններ ստանալու և հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Գյուլիստանի մելիք Եսային 1723 թ. սկզբին մեկնում է Վրաստան: Մելիք Եսայու և Արցախի մյուս գործիչների համար պարզ են դառնում ռուս-թուրքական կայացվող դաշինքի հեռանկարները: Նույն թվականի մարտի 1-ին մելիք Եսային Ջրաբերդի մելիք Սարգսին, հարյուրապետ Եսայուն և Գյուլիստանի Աբրահամ սպարապետին նամակ է հղում՝ ներկայացնելով ստեղծված կացությունը¹³: Մելիք Եսայու և Վախթանգ թագավորի ու Շահնավազ խանի հետ հանդիպումներից պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան տարածաշրջանը բաժանել են ազդեցության գոտիների: Մերձկասպյան հողերը, Դերբենդը, Բաքուն, Գիլանը «ըռուս թագաւորն վեր առաւ», «Շամախոյ դեսն, թամամ Դադըստանաւ, Գանջայ, Գուրջըստան, Էրէվան՝ Խոնթկարն»¹⁴: Հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը՝ մելիք Եսային իր համախոհներին խորհուրդ է տալիս

¹³ Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ (պատմության քննական վերլուծություն), պ.գ.դ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2000, էջ 37:

¹⁴ Армяно-русские отношения, т. II, ч. II, с. 25.

թուրքերի հետ առավել զգուշորեն վերաբերվել. «Մունոյ յետ բան չունեք», «աստուած կոյսիրեք, էթաթով կացեք»¹⁵:

Իր հերթին Պետրոս Մեծը ռուսական ազդեցությունը Արցախում չկորցնելու, սղնախների հետագա անելիքները պարզելու, ինչպես նաև հետագայում հակաթուրքական և հակապարսկական ճակատ ստեղծելու նպատակով 1723 թ. Այսրկովկաս և մասնավորապես Արցախ է ուղարկում դեսպանորդ Բվան Կարապետին: Նույն թվականի վերջին Բվան Կարապետը, վերցնելով կանցլեր Գոլովինի նամակը՝ ուղղված Ներսես կաթողիկոսին, Գյուլիստանի մելիք Եսայուն, Ջրաբերդի մելիք Սարգսին և այլ մելիքների ու յուզբաշինների, որտեղ օգնելու և ազատագրելու նոր խոստումներ էր տրվում¹⁶, մեկնում է Արցախ: Եսայի կաթողիկոսն ու մելիքները 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին պատասխան նամակում նկարագրում են ծայրաստիճան վատ կացությունը և հորդորում ռուսական արքունիքին օգնություն ցույց տալ¹⁷: Այստեղ նորից կուտ միասնական պետության պակասը իր բացասական դերն ունեցավ: Միասնական բռունցք ստեղծելու փոխարեն հայ հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի ներկայացուցիչները տարամիտվեցին: Մի թևում հայտնվեցին Դիզակի, Վարանդայի և Խաչենի մելիքները, որոնց գլխավորում էր Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը, իսկ մյուս խմբավորման մեջ էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները: Սրանց առաջնորդն էր Ջրաբերդի մելիք Սարգսի եղբայր, Երիցմանկանց վանքի հակաաթոռ կաթողիկոս Ներսեսը:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը նպատակահարմար է գտնում առավել խորացնել Արցախ-Ռուսաստան քաղաքական հարաբերությունները՝ երկրի վերջնական ազատագրության հույսը կապելով հյուսիսի հզոր հարևանի հետ: Ներսես կաթողիկոսն էլ անհեռանկար էր համարում նմանօրինակ քաղաքականությունը: Ըստ նրա՝ դա ավելի էր բորբոքում պարսիկներին և հատկապես թուրքերին: Նա խոհեմ էր համարում վերջիններիս հետ լեզու գտնելու փորձերը: Դեռևս 1723 թ. մարտի 1-ին Գյուլիստանի մելիք Եսային իր համախոհներին՝ Ջրաբերդի մելիք Սարգսին, հարյուրապետներ Եսայուն և Աբրահամին գրում է. «այս օսմանցիս դօշուն ոչ թիվ ունի, ոչ սան»¹⁸:

Պատահական չէ, որ 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին ռուսական արքունիքին հասցեագրված նամակում արդեն չկար Գյուլիստանյան խմբավորման ներկայացուցիչների ստորագրությունը: Փաստորեն, կասպիական ձախողված արշավանքը անելանելի իրավիճակ ստեղծեց արցախահայության համար: Երկրամասի հայությունն այս անգամ ստիպված էր իր ազատության, նաև

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 25-26:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 26:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 25:

ինքնության պահպանման համար պայքարել ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի ավարառու լեռնականների և Պարսկաստանի, այլև ավելի գորեղ թշնամու՝ Թուրքիայի դեմ, որի թիկունքին կանգնած էին Անգլիան և Ֆրանսիան:

Թուրքիան, ի դեմս հայության, մասնավորապես արցախահայության, տեսնում էր իր հիմնական հակառակորդին: Պատահական չէր, որ թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչը Էջմիածնի կաթողիկոսին հանդիմանում է, թե հայերը ռուսներին բերել են Կովկաս, և նրանք ձգտում են անգամ նվաճել Օսմանյան տարածքները: Վերջում ավելացնում էր, որ հայերը դրա համար թանկ կվճարեն¹⁹: Թուրքիայի ղեկավար շրջանները մեղադրում են հայերին, որ «ձեր կաթողիկոսն ըռուստին հետ միավորվել այ և ըռուստրն բերել այ Ղզլբաշի երկիրն՝ որ գոնե մեզ վերայ»²⁰: Ցարական արքունիքն այդ օրերին ոչ թե ձգտում էր աջակցել արցախահայությանը, այլ ուղիներ էր որոնում՝ լեզու գտնելու Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի՝ մերձկասպյան տարածքները անցնելու էին Ռուսաստանին: Իսկ ցարական արքունիքն էլ իր հերթին պատրաստվում էր ռազմական աջակցություն ցույց տալ շահ Թահմազին: Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Ի. Նեպլյուևը 1724 թ. հունիսի 12-ին Թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որի համաձայն թուրքերը ճանաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը՝ Դերբենդից մինչև Մազանդարան ընկած Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Փոխադարձաբար ռուսները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքները Իրանի այսրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ՝ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան քաղաքները, Ղարաբաղի ու Կապանի մարզերը, ինչպես նաև նրանց տիրապետությունը Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշահ գծից դեպի արևմուտք ընկած իրանական հողերի վրա: Կոստանդնուպոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրով չէր կարելի միջամտել կողմերի գրաված երկրամասերի գործերին, ուստի ռուսական արքունիքը պարբերաբար խուսափողական պատասխաններ էր տալիս օգնություն խընդրող հայերի նամակներին՝ միաժամանակ զգուշացնելով վրաց և հայ գործիչներին՝ չգրգռել թուրքերին: Դեռ ավելին, Արցախում իր ազդեցությունը չկորցնելու նպատակով Այսրկովկասում տեղակայված ռուսական զորքերի հրամանատարությունը գտնում էր, որ հայերի խնդրանքը պետք է «ոչ կատարել և ոչ էլ մերժել, այլ հուսադրելով պահել մինչև որոշ ժամանակ անցնի, գուցե փոխվի իրադրությունը, և այն ժամանակ հնարավոր լինի ուրիշ որևէ միջոց ձեռնարկել»²¹: Մյուս կողմից էլ Պետրոս Առաջինը ոչ միայն գործնական աջակցություն ցույց չտվեց, այլև զլացավ Արցախ ուղարկել ռազմական զործի զիտակ մասնագետների, հատկապես զինագործ վարպետների՝ տեղում հրանոթներ ձուլելու համար²²:

Ամենայն հավանականությամբ, Պետրոս Առաջինի ժամանակներից սկսած՝ Ռուսաստանի քաղաքական սերուցքի մեջ հղացավ, իսկ հետագայում էլ կարծրացավ

¹⁹ Ժամանակագրություն Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենցի (Կոունկ հայոց աշխարհին, 1863, էջ 209):

²⁰ Նույն տեղում, էջ 193:

²¹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Е., 1967, с. 29.

²² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. II, Ե., 1967, էջ 151:

այն գաղափարը, որ հայերը այլ ելք չունեն և մշտապես դատապարտված են հյուսիսի մեծ հարևանի դաշնակիցը լինելու: Այս «պատվավոր պարտականությունը», XVIII դարից սկսած, ուղեկիցն է մեր պատմության: Այսպես, 1927 թ. Ս. Մասուրյանը իրավացիորեն նկատել է. «Մոսկվայում համոզված են, որ հայ բոլշևիկները միշտ կլինեն հավատարիմ, իսկ վրացիներին և մանավանդ թուրք կոմունիստներին անհրաժեշտ է շոյել, այդ պատճառով Ախալքալաքը տրվեց Վրաստանին, իսկ Ղարաբաղը Ադրբեջանին»²³:

Մեր նորագույն պատմության վերջին ժամանակահատվածի տարաբնույթ իրադարձություններում նմաօրինակ ակնարկային իրողություններն առավել քան շատ են: Թերևս այստեղ տեղին է մեջբերել արցախյան նորօրյա ազատագրական շարժման գործիչներից մեկի՝ Բ. Ուլուբաբյանի խոսքը. «1965 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Անաստաս Միկոյանի գլխավոր օգնականը, կարդալով իմ տարած նամակը, բավականին կարեկից էր դարձել, խոստանում էր իր ամեն տեսակ օգնությունը, մեկ էլ հարց տվեց. «Ինչքա՞ն է ձեր մարզի բնակչությունը»: Ասացի՝ «160 հազարից մի քիչ ավելի»: Սկզբում կարծեց սխալ է լսել, հետո ճշգրտեց, լրջացավ և քթի տակ մրթմրեց. «160 հազարը մենք մի գիշերում փակ վագոններով այս ու այնտեղ ենք փոխադրում»: Եվ դրանից հետո խոսում էր կոտորված եռանդով»²⁴:

Բազմամիլիոնանոց մահմեդական երկրներով շրջապատված քրիստոնեական մի փոքրիկ կղզակը, բնականաբար, չէր կարող շարժել անգամ քրիստոնեության շղարշով պարտրված գիշատչի ախորժակով ծավալապաշտ կայսրությունների ո՛չ հետաքրքրությունը և ո՛չ էլ սովորական մարդկային գուրբ: Սա այն դասերից մեկն է, որ մենք պետք է սերտենք և մոռացության չտանք:

1723 թ. սեպտեմբերին թուրքերը, գրավելով Գանձակը և հարակից հայկական բնակավայրերը, ավարի և ավերի ենթարկեցին:

Արցախի սղնախների դեկավարները թուրքական զորքերի հրամանատար Բրրահիմ փաշայից պահանջեցին ազատել գերիներին: Վերջինս ոչ միայն ազատեց գերիներին, այլև հայերին առաջարկեց համատեղ գործողությունների ծրագիր մշակել: Սակայն Ավան հարյուրապետը, ակնկալելով Ռուսաստանի աջակցությունը և վերջինիս հետ կապելով երկրամասի փրկության գործը, հրաժարվեց²⁵: Թեև սղնախականները մերժում էին թուրքերի համագործակցության առաջարկները, բայց և այնպես վերջիններս համառորեն շարունակում էին փորձել հասնել իրենց նպատակին: Օմար փաշան 1724 թ. հոկտեմբերին նամակով դիմում է սղնախների մեղիքներին. «Այդ քօհդ մեզ է թափշարիշ արել թաքաւորըն, ամէն ճհաթէ, խաթըրջամ գէնայք, կայք, ինչ որ ձեր մաթլապն է, ձեզ պալալթու դանք,

²³ Մասուրեան Ս., Ռուսաստանը բեկման շրջանում (Հայրենիք, հ. 1, 1927, էջ 140):

²⁴ Ուլուբաբյան Բ., Անտիպ էջեր (դեռևս չի տպագրվել):

²⁵ Լեռ, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 144, 161:

զնայք, ձեր աւատանութիւն անէք: Հալպաթ կայք, թէ չէ՝ իխդիար ունէք, լաւ իմացէք, փիքը դադդադա չի քաշէք, կայք, թէ չէ փաթշահին իռայի էք, գայք, թէ չէ իխդէար ունէք»²⁶:

Օմար փաշայի այս հորդորները նույնպես մերժվեցին:

Նկատենք, որ արաբական ժամանակներից սկսած, երբ մահմեդականությունը սկսեց գործել քրիստոնեական աշխարհի հարևանությամբ, լուրջ և վճռորոշ ազդեցություն ունեցավ տարածաշրջանային քաղաքական զարգացումների վրա: Այս պայմաններում հայ դիվանագիտությունն իր հերթին սերտաճեց քրիստոնեական վարդապետության հետ՝ կորցնելով ճկունությունը և պահի շահը որսալու հստակությունը: Մի քանի դար անց նոր հավատքի՝ իսլամի կույր ու մոլեռանդ հետևորդ ցեղերն ու ցեղախմբերը, հայտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններին, հայությանը ահաբեկեցին և անգործության մատնեցին:

Քրիստոնեական աշխարհի հետ կապելով մեր անհույս վիճակից դուրս գալու միակ ելքը՝ մեր դիվանագիտական միտքը ոչ միայն կորցրեց իր ճկունությունը, այլև այլընտրանքի ամեն մի հնարավորություն:

Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությունը տեսանելի ապագայում անհեռանկար համարելով՝ սղնախների քաղաքական որոշ շրջանակներում հղացվում է այն միտքը, որ հակաթուրքական ճակատ ստեղծելու ամենաիրատեսական քայլը հարևան մահմեդականների, հատկապես շիաների և պարսկամետ խաների հետ դաշինք ստեղծելու մեջ է: Նկատենք, որ սղնախականների այս մոտեցումը Պետրոս Առաջինի՝ Այսրկովկասում վարվող քաղաքականությանը համահունչ էր: Ռուսական արքունիքը պարզ գիտակցում էր, որ իր հավակնոտ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին առավել շատ խոչընդոտ էր ոչ թե Պարսկաստանը, այլ առավել հզոր Թուրքիան: Սղնախականները, դա գիտակցելով, միջնորդի դերը վերապահեցին Պետրոս Առաջինի պատվիրակին՝ Իվան Կարապետին: 1724 թ. փետրվարի 22-ին հետևյալ բովանդակությամբ դիմում են հղել վերջինիս. «Մեք, Շոշի եղեալ ուզբաշէքս, ես Թարխանս, և ես Բադիս, և ես Փանիս, և ես Սարգիսըս, և ես Սատեղս, մեր թաբուն թալեղովս և մեր քելխայ քաղխողէքովս և Գանջոյ խայէրովս, մեծով և փոքրով, խնդրեցինք Իվան Կարապետէն, որ մեր կողմանէ մին գիր գրէ Գանջայ մայային քաղխողէքոնց վերէն..., որ մեք և գանջեցիք բարիշ լինենք, մինչի մեր թագայորըն գայ մեզ հասանի»²⁷:

Երկարատև բանակցություններից հետո 1724 թ. մարտի կեսերին սղնախականների ներկայացուցիչների և Գանձակի մահմեդականների միջև կնքվեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր: Հայկական կողմից պայմանագիրը ստորագրել են Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, Երից Մանկանց Ներսես կաթողիկոսը, Ավան, Միրզա, Թարխան, Բադի, Սարգիս, Աբրահամ

²⁶ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

հարյուրապետները և Թամրազ, Բաղի, Գրիգոր, Դանիել, Եզան մելիքները: Պայմանագրի՝ հայերի կազմած տեքստում ասված է. «...մինըզմինոյ հետ սէր մօհրաթ առենք և մինըզմինոյ քօմակ առենք: Եւ էս ըլթգամս էլ տվինք իլլի բէկին, որ թէ գանջեցուց վերէն, թէ օսմանլուի և թէ լազկոյ դօշուն գայ, մեր հայոց ազգըս, թամամի վերոյգրեալքս, գրնանք գանջեցոնց քօմակ, չուն Գանջայ է մեր թագաւորին թաբէ այ: Եւ թէ մեզ վերէն օսմանլու կամ լազգի գայ, գանջեցիք գան մեզ քօմակ: Եւ թէ մեր հայոց ազգըս գանջեցոնց խաբենք, գնանք ոչ քօմակ, և թէ գանջեցոց խաբենք, կամ գանջեցոց մին մարդի, կամ շատ փոքր բոնենք, կամ սպանենք, կամ թալանենք, մեր գլուխըն և մեր ապրանքըն թագաւորին լինի»²⁸: Գանձակի շիա մահմեդականների կողմից պայմանագիրը վավերացվել է 125 ստորագրությունով և կնիքով²⁹: Նրանք էլ իրենց հերթին պարտավորվում են. «Ղաջարների և քաղաքի ցեղերից որևէ մեկը, այնքան ժամանակ, որ սղնախի հասարակությունը և Ղարաբաղ երկրի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդը հնազանդության և հպատակության շրջանակի մեջ մնալով, հյու և հնազանդ մնան, և կամ այն՝ որ նրանց հպատակության և հնազանդության ժամանակ օսմանլուի և լեզգիների կողմից նրանց վրա գործ գա, դաջարի քաղաքացի մարդիկ առաջին առնելով՝ հիշյալ քրիստոնյա ժողովրդին օգնության և ձեռնմխության չգան, համենայն դեպս հանցագործ և մեղավոր և անբարեպաշտ պիտի լինին, և չարագործ և ոչ դազի և անբարենպաստ պիտի համարվին մահմեդականության օջախի առաջ»³⁰:

Ի դեպ, վերոհիշյալ պայմանագրի ստորագրումը ձեռնտու էր նաև Պարսկաստանին: Տնտեսապես թուլացած, քաղաքականապես անկայուն, երկպառակտչական պատերազմների մեջ ներքաշված երկրի համար ձեռնտու էր թեկուզև ժամանակավոր դադարը: Մյուս կողմից էլ հակաթուրքական ճակատի «հարդարման» գործը ինչ-որ չափով կմեղմեր Բարձր Դռան՝ Անդրկովկասի պարսկական տարածքների նկատմամբ հավակնությունները: Այս ժամանակահատվածում տարածաշրջանում նկատելի էին ռուս-պարսկա-վրացա-հայկական մերձեցման նախանշանները:

Գանձակի պայմանագրի ստորագրումն իրագործվեց Թահմազ II շահի ներկայացուցիչների, Պետրոս Մեծի պատվիրակի, Իվան Կարապետի, Գանձակի բեկլարբեկի՝ պարսկական կողմնորոշում ունեցող վրացական ծագմամբ Մուհամադկուլի խանի կամ որ նույն է՝ Կախեթի Կոստանդին թագավորի մասնակցությամբ և միջնորդությամբ: Պայմանագրի ստորագրումից հետո Ղարաբաղի հայերը և Գանձակի մահմեդականները 200-հոգանոց մի պատվիրակություն են ուղարկում Պարսկաստան: Թահմազ II շահը հավանություն է տալիս պայմանագրի դրույթներին: Քանի որ տվյալ ժամանակահատվածում

²⁸ Նույն տեղում, էջ 106:

²⁹ История Азербайджана, с древнейших времен до присоединения Азербайджана к России, т. I, Баку, 1958, с. 308.

³⁰ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107-108:

Արցախի և Սյունիքի հայության առջև դրված էին նմանատիպ խնդիրներ, ուստի ազատագրական շարժման առաջնորդները կիրառում էին նույն ռազմավարությունը:

Սյունյաց ազատագրական շարժման առաջնորդը՝ Դավիթ Բեկը, նույնպես փորձեց հանդուրժողական հարաբերություններ ստեղծել հարևան պարսկամետ խաների և Թահմազ II շահի հետ: Շահը ոչ միայն ոգևորությամբ ընդունեց Արցախի և Սյունիքի պատվիրակներին, այլև Դավիթ Բեկին հրովարտակ հղեց. «Շահթահմազ արքայ Պարսից՝ առ քաջո Դավիթ Պեկ, եւ առ քաջ գորավարդ Հայոց՝ ոտք ընդ քեզ են, ողջոյն: Ի բազմայ բազում անգամ ազդ եղեւ մեզ զքաջութեանց քոց, բայց արդ իբր ականատես, իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոյ, ահա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան և գլուխ ամենայն իշխանոց մերոց, ոտք են ի կողմանցդ յայդոսիկ եւ երկիրդ Ղափան՝ զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի, բայց դու ելցես եւ ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զօսմանցին ի սահմանաց քոց»³¹: Շահը նաև Դավիթ Բեկին թույլատրում է դրամ հատել: Այսպիսով, Թահմազ II-ը փաստացի և իրավական տեսանկյունից ճանաչում է սղնախների և Սյունիքի հայության ինքնիշխանությունը: Ավելին, Դավիթ Բեկը միաժամանակ դառնում է Անդրկովկասի պարսկահպատակ խաների գլխավորն ու շահի դաշնակիցը: Փաստորեն, հայ-պարսկական նման մերձեցումը Արցախի և Սյունիքի հայությանը հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն սեփական ներուժը, այլև պարսից շահի ու նրան հպատակ խաների զինական ուժը նպատակառուղիելու՝ կանխելու թուրքական և Հյուսիսային Կովկասի ցեղերի ագրեսիան:

Փաստորեն, Պետրոս Առաջինի ժամանակներից ցարական կառավարության արտաքին նվաճումները նոր որակական հատկանիշներ էին ձեռք բերում, այն է՝

ա) ձեռք բերել ռազմավարական նշանակության հենակետեր՝ տարածքային հետագա ձեռքբերումների համար: Այս տեսակետից Հայկական բարձրավանդակի, Պարսկաստանի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի նկատմամբ գերիշխող աշխարհագրական դիրքը ռազմավարական կարևոր և անփոխարինելի հանգույց է դառնում Ռուսաստանի համար՝ Փոքր Ասիայում հետագա գերիշխանության հասնելու ճանապարհին³²: Դեռևս Պետրոս Առաջինից շատ առաջ ռուսական ցարերի «երկրի աճի հիվանդության»³³ մարմաջը օրեցօր միս ու արյուն է ստանում: Արևելքի քրիստոնեական աշխարհին, մասնավորապես հայությանը և նրա քաղաքական ինստիտուտներին, հատկապես Գանձասարի կաթողիկոսությանը և Արցախի ու Սյունիքի մելիքական տներին հյուսիսից եկող «ազատարար» առաքելության գործառնություն որոշակի դեր էր վերապահվում:

³¹ Դուկաս Մեքաստացի, Պատմություն Ղափանցիոց (Մատենադարան, Ս. Ղազարու, ձեռագիր թիվ 620, ք. օրինակ, գլուխ երրորդ):

³² Ленорман Ф. Руководство в древней истории Востока до персидских войн, в 2-х томах, т. 2, Киев, 1879, с. 195.

³³ Соловьев В. Национальный вопрос в России, М., 2007, с. 203.

բ) Փոքր Ասիայում առաջանցիկ քայլեր կատարել և կարևոր դիրքեր գրավել եվրոպական երկրների, հատկապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի, իսկ XIX դարի վերջերից՝ նաև Գերմանիայի ծավալապաշտական նկրտումները կանխելու համար:

Նման իրավիճակներում Անգլիան, Ֆրանսիան և Գերմանիան սկսեցին հենվել մահմեդական երկրների՝ Պարսկաստանի և Թուրքիայի վրա, իսկ Ռուսաստանը՝ քրիստոնեական աշխարհի՝ Վրաստանի և Հայաստանի վրա: Գանձասարի կաթողիկոսները և Արցախի մելիքները, հավատալով Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդներին ազատագրելու ռուսաց ցարերի հայտարարությունների անկեղծությանը և Ռուսաստանին վերապահելով ազատարարի առաքելությունը, ոչ միայն խորացրին իրենց հանդեպ այն պետությունների հակակրանքն ու թշնամանքը, որոնց հպատակներն էին, այլև հանձինս եվրոպական երկրների՝ ձեռք բերեցին նոր հակառակորդներ: Գերմանացի քաղաքագետ Պ. Ռորբախը նշել է. «Քանի որ մեզ անհրաժեշտ է ամեն կերպ պահպանել Թուրքիան, ապա չպետք է թույլ տանք, որ Հայաստանը անցնի Ռուսաստանին»³⁴.

գ) Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման համար նոր հեռանկարների ուրվագծումը:

Դեռևս Իվան Կարապետի մինչև Արցախ գալը Պետրոս Առաջինն իր «Հուշագրի» մեջ հայտնում է, որ ինքը Ներսես կաթողիկոսի և մելիքների նամակներից լավ իրազեկված է արցախահայության ծանր կացության մասին և պատվիրակին՝ Իվան Կարապետին, ուղարկում է Արցախ՝ հավաստիացնելու, որ հայ ժողովրդին կազատագրի և կվերցնի իր հովանավորության ներքո: Վերջում նա ասում է, որ այդ ամենը կիրագործի Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում հաստատվելուց հետո³⁵: Կասպիական արշավանքի նախօրյակին Պետրոս Առաջինը գեներալ-լեյտենանտ Մատյուշկինին հանձնարարում է. «Պղնձի հանքերի մասին տեղեկություններ հավաքել, դրա համար վերցնել այնպիսի մի անձնավորություն, որը դրանից բան է հասկանում»³⁶: Հետագայում Պետրոս Առաջինի պատվիրակ Իվան Կարապետը, լինելով Արցախում, զեկուցագրեր է ներկայացնում երկրամասի հանքային հարստությունների մասին. «Էս երկրումս արձրձի մադան շատ կայ, յենց մադան կայ, որ յեփ խալէս՝ կէս վէ կէս դուս գէ գոյ: Եւ պղինձին և արկաթին չափ չկայ: Եւ գորայ՝ շատ, անխսէք: Եւ մէշայ էլ կայ, տմայ ուրենք խաբար չեն և մադանանին բանացնում չեն»³⁷:

Պատվիրակության անդամ Միսեոնը, 1724 թ. աշնանը լինելով Պետերբուրգում, Արտաքին գործերի կոլեգիային հայտնում է, որ Ղարաբաղում՝ Շամախիից վեց օրվա հեռավորության վրա, արծաթի, պղնձի, արձձի և երկաթի մի հանք կա³⁸

³⁴ Рорбах П. Война и германская политика, М., 1915, с. 64.

³⁵ Эзов Г. А., նշվ. աշխ., էջ 344:

³⁶ Лысцов В. П. Персидский поход Петра I, М., 1951, с. 21.

³⁷ Արրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 38:

³⁸ Эзов Г. А., նշվ. աշխ., էջ 379-380:

(խոսքը վերաբերում է Գետաբաղի բազմամետաղ հանքերին - Բ. Վ.): Ցարական արքունիքը հատկապես շահագրգիռ հետաքրքրություն է ցուցաբերում մետաքսառատ շրջանների նկատմամբ, մանավանդ որ ռուսական ձևավորվող մանուֆակտուրային արտադրությունը նմանօրինակ ուղղվածություն ուներ: Այսպես, XVIII դարի կեսերին Ռուսաստանում գործում էր 50 մետաքսագործական մանուֆակտուրա, որտեղ մշակվում էր շուրջ 3000 փութ բոժոժ³⁹:

Մյուս կողմից էլ մետաքսի շահութաբեր ճանապարհը, որը վերահսկում էին հայ առևտրականները, անհրաժեշտ էր տանել Ռուսաստանի վրայով: Այս հարցում Ռուսաստանի հիմնական ախոյանը Թուրքիան էր: Թուրքական կառավարությունը 1718-1719 թթ. հայ առևտրականներին որոշ արտոնություններ տվեց: Դրա շնորհիվ մետաքսի հոսքը հիմնականում ուղղվեց դեպի Թուրքիա: Պետրոս Առաջինը չկարողացավ կուլ տալ հայերի այդ արարքը: Նա 1719 թ. վերացրեց հայ առևտրականներին տված բոլոր արտոնությունները⁴⁰: Այսպիսով, Ռուսաստանը նորից ի ցույց դրեց իր շահանկատ ծրագրերը: Չնայած դրան՝ Արցախի մելիքները, ճիզերի վերջին լարումով ի մի բերելով երկրամասի տնտեսական և ռազմական կարողությունները, 1720-1730 թթ. վերակերտեցին ազգային պետականությունը:

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ И ПРОЦЕСС ВОССОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АРЦАХА (1720-1730 ГГ.)

БАЛАЯН В. Р.

Резюме

Вопрос присоединения Закавказья к России в 1720-х годах приобрел особое значение для русской дипломатии. Освободительная борьба арцахских меликов совпала с региональными интересами России. Опираясь на собственный потенциал, армяне Арцаха свергли иноземное иго, воссоздав национальную государственность. Несмотря на то, что по константинопольскому русско-турецкому соглашению от 12 июня 1724 г. некоторые районы Закавказья, в том числе и Карабах, были переданы под протекторат Турции, армяне продолжали вести антитурецкую борьбу, надеясь с помощью России достичь желанных целей. Россия же преследовала свои региональные интересы. Подобная политика меликов Арцаха и русского правительства иногда имела опасные последствия, усугубляя враждебные отношения с соседними мусульманскими странами, особенно с Турцией.

³⁹ Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М., 1953, с. 121.

⁴⁰ Балаян Д. Политическая история Карабахского ханства в контексте арцахской дипломатии XVIII века, Е., 2007, с. 16.